ISLAMIC WORLD POLITICAL RESEARCH

Open Access Quarterly Journal

https://priw.ir

Vol. 16, No. 1, Spring 2026, pp. 89–102

DOI: 10.22034/priw.16.1.6 E- ISSN: 1294-3116

A Look at the Phenomenon of Censorship After the Death of the Prophet Muhammad

Hossein Rahmani Tirkalai[1*], Mohammadreza Samari[2]

1. Associate Professor, Department of Islamic Studies, Payame Noor University, Tehran, Iran.
(*Correspondence author) rahmani1391@pnu.ac.ir
2. Lecture, Department of Political Science, Payame Noor University, Tehran, Iran. mohammadrezasamari1401@pnu.ac.ir

Received: 2026/05/19 | **Accepted:** 2026/07/11 |**Published:** 2026/07/24

E X T E N D E D A B S T R A C T

Introduction

Censorship and the suppression of truth have historically constituted one of the principal mechanisms through which political authorities consolidate and preserve their power. By restricting access to reliable information, concealing historical realities, and directing public opinion toward predetermined narratives, ruling elites have frequently sought to legitimize their political authority while silencing competing voices. The Holy Qur'an repeatedly condemns previous nations for concealing divine revelation, distorting sacred scriptures, and suppressing revealed truths, portraying such practices as major causes of religious and social corruption. Although the Qur'an itself remained divinely protected from textual alteration after the demise of Prophet Muhammad (PBUH), the transmission, documentation, and interpretation of the Prophet's Sunnah and Hadith became subject to unprecedented political restrictions. Consequently, an important part of the explanatory tradition of the Qur'an was marginalized, while political considerations increasingly influenced the preservation and dissemination of religious knowledge.

The present study investigates the phenomenon of censorship in the formative period of Islamic history by examining the policies adopted by the first three caliphs and subsequently institutionalized by the Umayyad dynasty. It seeks to identify the political motivations underlying the prohibition of Hadith transmission and compilation, the restriction of Qur'anic exegesis, and the emergence of systematic Hadith fabrication. Furthermore, the study analyzes how these policies contributed to reshaping religious memory and influenced the intellectual, theological, and political development of early Islamic civilization.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical research design based on documentary and historical investigation. Primary data were collected from classical Islamic sources, including historical chronicles, Hadith collections, biographical dictionaries, and early works on Islamic historiography produced by both Sunni and Shi'a scholars. The collected materials were analyzed through historical-textual criticism and comparative source analysis. Rather than relying on isolated narrations, the study compares parallel historical reports in order to reconstruct the evolution of censorship policies and evaluate their relationship with contemporary political developments. Particular attention is given to official governmental directives, historical accounts concerning the prohibition of Hadith transmission, reports describing restrictions on Qur'anic interpretation, and evidence relating to the fabrication of traditions during the Umayyad period.

Findings

The findings indicate that censorship emerged shortly after the death of Prophet Muhammad (PBUH) and gradually developed into an official governmental policy. Historical reports suggest that the first caliph discouraged the public transmission of prophetic traditions on the grounds of preventing disagreement among Muslims and is further reported to have destroyed a written collection of approximately five hundred Hadiths. Although these measures were publicly justified as efforts to preserve religious unity and prevent inaccurate transmission, the available historical evidence suggests that political considerations also played a significant role.

During the caliphate of the second caliph, these restrictions became considerably more systematic. Numerous historical sources report opposition to the compilation of the Sunnah, the destruction of written Hadith collections, and official instructions discouraging the recording and dissemination of prophetic traditions. Such policies were justified by the concern that Muslims might become overly dependent upon Hadith literature in a manner similar to previous religious communities. Nevertheless, these measures substantially restricted the preservation of the Prophet's teachings and limited public access to the principal source for understanding the Qur'an.

The study further demonstrates that restrictions imposed upon Hadith transmission inevitably extended to Qur'anic exegesis. Since the earliest interpretations of the Qur'an were primarily based upon prophetic explanations and the reports of the Companions, limiting Hadith transmission also curtailed the development of Qur'anic interpretation. Historical evidence records several instances in which questioning ambiguous Qur'anic verses or presenting exegetical opinions provoked severe official reactions. Consequently, many prominent Companions and early Muslim scholars refrained from publicly discussing Qur'anic interpretation out of fear of political repercussions.

A major finding of this research concerns the transformation of censorship under the Umayyad dynasty. Whereas earlier policies primarily involved suppressing or restricting the circulation of specific traditions (negative censorship), the Umayyads institutionalized an additional strategy that may be described as positive censorship through the deliberate production and dissemination of politically motivated narratives. Historical evidence attributes to the Umayyad administration the issuance of directives prohibiting the narration of traditions concerning the virtues of Imam Ali (AS) and the Prophet's Household (Ahl al-Bayt), while simultaneously encouraging the fabrication and promotion of traditions praising selected political figures and legitimizing Umayyad rule.

The findings further reveal that Hadith fabrication extended beyond political legitimization. Fabricated traditions were also employed to redefine the public image of the Prophet Muhammad (PBUH), diminish the religious authority of the Ahl al-Bayt, and construct an alternative historical narrative supportive of the ruling establishment. Numerous reports concerning the virtues of Mu'awiyah and other Umayyad leaders appear to have emerged within this political environment. Conversely, individuals who narrated traditions in favor of the Ahl al-Bayt frequently encountered imprisonment, exile, confiscation of property, social exclusion, and, in many cases, execution. Such conditions gradually produced a widespread atmosphere of fear and self-censorship among scholars, traditionists, and ordinary believers.

Discussion and Conclusion

The evidence examined in this study demonstrates that censorship in early Islamic history cannot be adequately understood merely as an attempt to preserve the authenticity of religious transmission or to safeguard the authority of the Qur'an. Rather, it constituted a comprehensive political strategy aimed at regulating the production, preservation, interpretation, and circulation of religious

knowledge. The prohibition of Hadith transmission, restrictions on Qur'anic exegesis, suppression of Politically sensitive traditions, and subsequent institutionalization of Hadith fabrication formed interconnected mechanisms through which political authorities sought to shape collective religious memory and consolidate their legitimacy.

The Umayyad period represents the culmination of this process, during which censorship evolved from the concealment of selected traditions into the systematic construction of alternative religious narratives. This transformation significantly influenced the preservation of Islamic intellectual heritage and contributed to the emergence of enduring theological, historical, and sectarian debates within the Muslim world. Accordingly, a critical reexamination of early Islamic historical and Hadith sources remains essential for distinguishing authentic prophetic traditions from politically motivated reports. Such an approach not only contributes to a more accurate understanding of the formative centuries of Islamic civilization but also provides an important methodological framework for contemporary scholarship in Islamic history, Hadith studies, Qur'anic exegesis, and the study of the interaction between political authority and religious knowledge.

K E Y W O R D S

Censorship, Transmission of Hadith, Writing of Hadith, Interpretation.

How to cite

Rahmanitirkalai, H., & Samari, M.R. (2026). A Look at the Phenomenon of Censorship After the Death of the Prophet Muhammad. *Political Research in the Islamic World*, 16(1), 89-102.

. Copyright © 2026, The Authors. Published by Islamic World Studies Association

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

فصلنامه علمی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

https://priw.ir

جلد ۱۶ | شماره ۱ | بهار ۱۴۰۵ | صفحات ۱۰۲-۸۹

DOI: 10.22034/priw.16.1.6 E-ISSN: 1294-3116

نگاهی به پدیدۀ سانسور پس از رحلت پیامبر اکرم (ص)

حسین رحمانی تیرکلایی[1*]، محمدرضا ثمری[2]

۱. دانشیار، گروه معارف، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (*نویسنده مسئول) rahmani1391@pnu.ac.ir

۲. مربی، گروه علوم سیاسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. mohammadrezasamari1401@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰ | **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۴/۲۰ | **تاریخ انتشار:** ۱۴۰۵/۰۵/۰۲

چکیده

نقل و نگارش احادیث یکی از مسائل مورد اختلاف در تاریخ حدیث به شمار می‌رود. گروهی از صحابه که متولی حکومت بوده‌اند در نقل و کتابت حدیث، روش منع و سانسور را برای پیشبرد اهداف خود برگزیده‌اند، گروهی بی‌پروا و عده‌ای با احتیاط به نقل احادیث پرداخته‌اند. این نوشتار با هدف بررسی دیدگاه گروه نخست، پدیدۀ شوم کتمان و سانسور حدیث و تفسیر پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) نگاشته شده است که در آن به گوشه‌ای از سانسور حدیثی و تفسیری در زمان خلفای راشدین و همچنین دوران حکومت بنی‌امیه اشاره شده است.

واژه‌های کلیدی

سانسور، نقل حدیث، نگارش حدیث، تفسیر.

استناد به این مقاله:

حسین رحمانی تیرکلایی، حسین و ثمری، محمدرضا (۱۴۰۵). نگاهی به پدیدۀ سانسور پس از رحلت پیامبر اکرم (ص). *پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، ۱۶(۱)، ۱۰۲-۸۹.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. © ۱۴۰۵ ناشر این مقاله، انجمن مطالعات جهان اسلام است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

مقدمه

یکی از جایگاه‌هایی که در سایهٔ آن ظلم‌ها، فسادها و تباهی‌ها توجیه می‌شود و حقایق پوشانده می‌شود، سانسور واقعیات و در حقیقت اشاعهٔ دروغ و جهت دادن خاص آگاهی و اندیشهٔ توده مردم است. در پناه این عمل، صاحبان قدرت به اهداف خود نائل می‌شوند و برای هر فساد و تباهی از جانب حکومت توجیهی دارند و واقعیات را انکار می‌کنند، قرآن کریم در آیات متعدد امت‌های گذشته را به سبب دست بردن در آیات الهی و کتمان حقایق آسمانی آن، مورد توبیخ قرار داده است.[1] این آیات دلالت بر این دارد که سران، حکومت‌گران و علمای این امت‌ها به کتمان و تحریف حقایق کتب آسمانی پرداختند و لعنت الهی را بر خود رقم زده‌اند. بسیاری از حقایق کتب آسمانی مربوط به مسائل اجتماعی، سیاسی و حقوقی است که صاحبان قدرت و سردمداران حکومت تحمل اندیشه‌های والای الهی را ندارند و به همین دلیل به تحریف و تأویل نادرست آن روی می‌آورند تا بتوانند در سایه این تحریف‌ها، چند صباحی بیش‌تر بر گرده توده مردم سوار شوند و از آنان بهره‌کشی کنند. قرآن هم اگر خداوند متعال حافظ و نگهبان آن نبود و اخلال‌های شیاطین جنّ و انس را از آن نمی‌زدود سرنوشتی مانند کتب مقدس سایر امت‌ها داشت اما خداوند آیات خود را استوار ساخت و از تحریف و تغییر حقایق و احکام آن جلوگیری کرد. امّا پدیدهٔ سانسور و کتمان حقایق در اسلام پس از رحلت پیامبر اکرم (ص)، دامن نقل و کتابت حدیث و تفسیر قرآن را گرفت.

هدف اصلی آن جلوگیری از انتشار روایاتی بود که با برنامه‌ها و اقدامات خلفا و به‌تبع آنان، سلاطین اموی سازگاری نداشت. گرچه این هدف در ابتدا پوشیده بود و مانعان کتابت و نقل حدیث در اظهارات خود، هدف از آن را موارد دیگری همچون جلوگیری از نقل بی‌پروای حدیث یا جلوگیری از آمیخته شدن قرآن با روایات، عنوان می‌کردند اما در دورهٔ سلاطین اموی این هدف آشکار شد و منجر به صدور بخشنامه‌های متعددی دالّ بر ممنوعیت نقل حدیث شد. فضای ایجاد شده پس از رحلت پیامبر اکرم (ص)، از یک طرف گسترش نقل بی‌پروای حدیث–که به‌عنوان نمونه می‌توان به روایات ابوهریره (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۴: ۲۹۸–۳۰۰) اشاره کرد – و از طرفی دیگر گزارش‌هایی که از همان زمان دال بر وسواس و احتیاط زیاد در نقل سخنی به مثابهٔ حدیث پیامبر (ص) وجود داشت.[2] برای تحقّق این امر بسیار مناسب بود؛ موضع صحابه مشهور در نقل حدیث، بیم از گسترش بی‌پروای آن بود که شرح حال صحابه در طبقات ابن سعد، شواهد چشمگیری از این احتیاط را نشان می‌دهد (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳: ۱۳۶). این موضع‌گیری نسبت به حدیث همراه با دلایل دیگر، زمینه‌ساز بروز پدیدهٔ سانسور پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) شده بود. بنابراین می‌توان گفت در بروز پدیدهٔ سانسور، شناخت علل ترس فراوان از انتشار عمومی برخی روایات بسیار مهم است، تنها دلیل؛ بیم از تحریف متن حدیث یا جلوگیری از انتشار بی‌پروای احادیث نبوده، بلکه در آغاز مسألهٔ تمایلات فرقه ای نیز دخالت داشته است؛ به‌عنوان نمونه عمر مایل نبود پاره ای از احادیث که با اقدامات او سازگار نبود، در میان مردم گسترش یابد.

تعابیری همچون، «مثناه کمثناه اهل الکتاب؟» یعنی آیا شما واقعاً کتاب های مانند کتاب های یهود می‌خواهید؟ یا «من اقوامی را به یاد می آورم که کتاب هایی نوشتند و با تکیه بر آن‌ها، از کتاب خدا رویگردانیدند.» (همان، ج ۳: ۲۱۷) دستاویزی برای ممانعت از کتابت حدیث و بروز پدیدهٔ سانسور به شمار می رفت. در این نوشتار سعی شده است با بهره گیری از خبرهای متقن، رویکرد خلفا و سلاطین اموی نسبت به منع کتابت حدیث و بیان تفسیر پس از پیامبر اکرم (ص) در دو بخش کلی سانسور در دوران خلفا و سلاطین اموی مورد بازبینی و مداقّه قرار گیرد.

خلیفهٔ اول و سانسور حدیثی

پیامبر اکرم (ص) ضمن بیان حدیثی، اشاره به این برخورد حذفی و سانسور فرد یا افرادی با احادیث و روایات دارند:

«یوشک احدکم أن یکذبنی وهو متکّی علی اریکته یحدّث بحدیثی فیقول: بیننا وبینکم کتاب اللّه فما وجدنا فیه من حلال استحللنا وما وجدنا فیه من حرام حرمناه ألا وإن ما حرم رسول اللّه مثل ما حرم اللّه.» (ابن حجر، ۱۴۱۵، ج ۱: ۳۴؛ بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۱: ۲۵؛ مقریزی، ۱۴۲۰، ج ۳: ۱۴۷)

«نزدیک است که یکی از شما ـ یاران و صحابیان من ـ مرا تکذیب کند! حدیث مرا برایش نقل کنند و او در حالی که تکیه بر جایگاه خویش کرده بگوید: بین ما و شما قرآن، کتاب خدا هست هرچه در آن حرام باشد حرام می‌داریم و هرچه حلال باشد حلالش خواهیم دانست [نه این سخن درست نیست] بدانید آنچه پیامبر (ص) حرام کرده است مانند آن است که خدا حرام کرده باشد.»

این حدیث شریف بیان کنندهٔ حقیقتی است که خبرهای تاریخی آن را تأیید می‌کند مثل خبر ذیل که ذهبی از مراسیل ابـن ابـی ملیکـه ذکر می‌کند:

«من مراسیل ابن ابی ملیکه أن الصدیق جمع الناس بعد وفاهٔ نبیهم فقال: إنکم تحدثون عن رسول اللّه (ص) احادیث تختلفـون فیهـا والناس بعدکم أشدّ اختلافاً فلا تحدّثوا عن رسول اللّه (ص) شیئاً فمن سألکم فقولوا بیننا وبیـنکم کتـاب اللّـه فاسـتحلوا حلالـه وحرمّـوا حرامه» (ذهبی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۹)

«ذهبی از مراسیل ابن ابی ملیکه نقل کرده است که: ابوبکر پس از وفات رسول خدا (ص) مردم را جمع کرد و گفت: شما از پیـامبر (ص) احادیثی نقل می‌کنید که در آن اختلاف دارید آن‌ها که پس از شما خواهند آمد اختلافشان بیشتر خواهد شـد پـس از پیـامبر (ص) حدیثی نقل نکنید و اگر کسی چیزی سؤال کرد بگویید: قرآن در بین ما است حلال آن را حلال و حرام آن را حرام شمارید.»

در جایی دیگر ذهبی خبری از عایشه نقل می‌کند که دلالت بر سوزاندن احادیث توسط ابوبکر دارد.

«قالت عائشه: جمع أبی الحدیث عن رسول اللّه (ص) وکانت خمسمائهٔ حدیث نبات لیلهٔ یتقلب کثیراً قالـت: فغمنـی فقلـت: أتتقلـب لشکوی أو لشیءٍ بلغک؟ فلما أصبح قال: أی بنیهٔ هلمی الأحادیث الشّی عندک فجئته بها فدعا بنار فحرقها فقلـت: لِـمَ احرقتهـا؟ قـال: خشیت أن أموت وهی عندی فیکون فیها احادیث عن رجل ائتمنته ووثقت ولم یکن کما حدثنی فاکون قد نقلت ذلک فهذا لایصحّ واللّـه أعلم» (همان: ۱۱ ـ ۱۰)

«عایشه گفت: پدرم پانصد حدیث از احادیث پیامبر (ص) را در کتابی گردآورده بود شبی از شب‌ها متوجه شـدم کـه وی آرام و قـرار ندارد و از این پهلو به آن پهلو می‌غلتد به‌طوری که مرا نگران ساخت گفتم آیا ناراحتی یا خبر بدی بـه شـما رسـیده کـه چنـین منقلـب شده‌ای؟ (او چیزی نگفت) اما چون صبح شد گفت: دخترم احادیثی که نزد تو است بیاور آن احادیث را آوردم آنگاه آتشـی طلبیـد و آن را سوزانید سؤال کردم چرا آن‌ها را سوزاندی؟ در پاسخ گفت: ترسیدم بمیرم و این نوشته‌ها از من بر جای مانـد و در میـان آن‌هـا احـادیثی باشد که اصلی نداشته و من براساس اطمینان به کسی از او نقل کرده باشم حال آنکه حدیث آن‌طور که او نقل کرده نباشد.»

این عمل ابوبکر که به خاطر احتمالی که بر غیر صحیح بودن روایتی در میان پانصد روایت انجام می‌دهد قابل توجیه نیست و حاکی از اقدام جدی او در زمینهٔ سانسور روایی است که به اعتقاد ما انگیزهٔ سیاسی نقشی اساسی در آن دارد.

دانشمندان اهل سنت از جمله محمود ابوریه این اقدام ابوبکر را توجیه کرده‌اند:

«ابوبکر حدیثی را از احدی نمی‌پذیرفت مگر این‌که شاهدی هم در کنار راوی حدیث باشد و او با این کار خود، اولین شرط حدیث را که صحیح الاسناد بودن است، وضع نمود.» (ابوریه، ۵۷۹)

خلیفهٔ دوم و سانسور حدیثی

خلیفهٔ دوم، هم به مانند همتای خود و بلکه با شدت بیشتری از نقل و نگارش حدیث جلوگیری می‌کـرد و از همـان آغـاز رحلـت پیـامبر (ص) و به هنگام بیماری وی از نوشتن سخنان پیامبر (ص) در آن لحظات حسـاس جلـوگیری کـرد. (دامغـانی، ۱۳۸۵: ج ۱: ۲۳۱) ابـن عباس گوید:

«روز پنجشنبه چه روزی بود! بیماری پیامبر (ص) سخت شد و گفت: لوازم بیاورید تا برای شما مکتـوبی بنویسـم کـه پـس از مـن گمراه نشوید» کسانی مجادله کردند و مجادله کردن در حضور پیامبر (ص) روا نیسـت گفتنـد: «چـه می‌گویـد؟ هـذیان می‌گویـد؟ از او بپرسید؟ و از او توضیح خواستند فرمود: «رهایم کنید که این حال که من دارم از آنچه سـوی آنـم می‌خوانیـد بهتـر اسـت.» آنگـاه سـه سفارش کرد و فرمود: «مشرکان را از جزیرهٔ العرب بیرون کنید و فرستادگان قبایل را چنانکه من جایزه مـی‌دادم جـایزه دهیـد و دربـارهٔ سومی سکوت کرد یا راوی می‌گوید: «فراموش کردم.»» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۳: ۱۹۲)

عدوهٔ بن زبیر گوید:

«عمر در ابتدا درصدد بود تا سنت رسول خدا (ص) را تدوین کند او در این زمینه نظر صحابه را جویا گردید و آنان رأی موافق دادند در عین حال عمر یک ماه درنگ کرد (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳: ۲۱۷؛ زرکلی و زکار، ۱۴۱۷، ج ۱۰:۳۳۸) سـپس روزی ـ درحـالی کـه بـه تصمیم رسیده بود ـ گفت: «من قصد داشتم تا سنت پیامبر (ص) را تدوین کنم اما به یاد اقوام گذشته افتـادم کـه کتاب‌هـایی نوشـته و سپس به همان‌ها تکیه کرده و کتاب خدا را فرو گذاشتند اما به خدا سوگند من کتاب خدا را به چیزی در نمی‌آمیـزم.» (سـیوطی، ۱۴۰۹، ج ۲: ۶۴) عمر پس از این تصمیم که مسلمانان فقط به کتاب خدا تکیه کنند تصمیم بـر امحـای احادیـث بـاقی مانـده از پیـامبر (ص)

گرفت. یحیی بن جعده نیز گفته است: «عمر در ابتدا درصدد بود تا سنت پیامبر (ص) را بنویسد اما بعد به نتیجه رسید که ننویسد پس از آن به تمام شهرها نوشت: «هرکس چیزی از سنت پیامبر (ص) در اختیار دارد آن‌ها را محو و نابود کند.» (ابوریه، ...: ۴۷)

و در برخی از نقل‌های تاریخی ذکر شده است که عمر تمام روایاتی که در اختیار صحابه بود جمع‌آوری کرد و به بهانهٔ مطالعه و بررسی آن‌ها تمام آن‌ها را سوزاند و گفت: «مثناة کمثناة اهل الکتاب؟» آیات کتاب‌هایی همانند کتاب‌های یهود جمع‌آوری کرده‌اید؟ (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۵: ۱۴۳؛ حسینی جلالی، ۱۴۱۳: ۲۷۵) حکایت زیر گویا شرح و تفسیری بر روایت فوق است:

وقتی عبدالله بن العلا از قاسم نوهٔ ابوبکر درخواست می‌کند احادیثی بر او املا کند، با این پاسخ مواجه می‌شود: «در زمان عمر بن خطاب شمار احادیث (مکتوب) در حال افزایش بود عمر از مردم خواست این احادیث را نزد او ببرند، چون چنین کردند، دستور داد آن نوشته‌ها را بسوزانند، سپس گفت: «مثناه کمثناه اهل الکتاب؟ آیا شما واقعاً کتابی مانند کتاب یهود می‌خواهید؟ بدین‌سان قاسم در آن روز مرا (:عبدالله بن علا) را از نوشتن احادیث باز داشت (ابن سعد، ۱۴۱۰: ج ۵: ۱۴۳؛ ذهبی، ....: ج ۷: ۲۲۰).

خلیفهٔ سوم و سانسور حدیثی

عثمان هم به تأسی از خلفای پیشین بر منع نقل و نگارش حدیث توسط صحابه تأکید داشت و اجازهٔ نقل حدیثی جز آنچه در زمان شیخین بیان می‌شده نداد. این در حالی بود که تازه مسلمانان یهودی یعنی کعب‌الاحبار و تمیم‌داری دارای کرسی بودند و آزادانه به نقل افکار و عقاید خود می‌پرداختند. «و در مقابل صحابی بزرگ رسول خدا (ص) به جرم حدیث‌گویی تبعید می‌شود و صدای حق‌گوی او خاموش می‌گردد.» «عثمان ابوذر را به ربذه تبعید کرد، (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۴: ج ۲: ۸۷۰؛ ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۳۲۳) و عبداللّه بن مسعود را آنقدر زد که دنده‌هایش شکست.» (دامغانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۹۷)

عثمان بن عفان بر بالای منبر اعلام کرد: «برای کسی جایز نیست که به نقل حدیثی بپردازد جز آنکه در زمان ابوبکر و عمر شنیده باشد سپس گفت: چیزی مرا از نقل حدیث پیامبر (ص) باز نمی‌دارد جز آنکه شنیدم آن حضرت فرمود: «هرکس به من سخنی نسبت دهد که آن را نگفته‌ام جایگاه خود را از آتش پر کرده است.» (ابن عبد البر، ۱۹۹۲: ج ۴: ۱۷۶۴؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹: ج ۱: ۳۰۲؛ ابوریه، ۵۴) «ابوذر صحابی رسول خدا (ص) در منی و نزدیک جمرهٔ دوم نشسته بود و انبوهی از مردم به دور او حلقه زده و از مسائل دینی پرسش می‌کردند در این هنگام یکی از مأموران خلیفه سر رسید و گفت: مگر تو را از فتوی و نقل حدیث منع نکرده‌اند؟ ابوذر گفت: آیا تو مراقب من هستی؟ سپس به گردن خود اشاره کرد که اگر شمشیر را اینجا بگذاری و گمان بدارم که قبل از بریده شدن سرم بتوانم سخنی از سخنان رسول خدا که خود شنیده‌ام به زبان‌آورم بدون تردید این کار را خواهم کرد.» (معارف، ۱۳۸۴: ۷۲)

به این ترتیب خلفا و حامیان آن‌ها با جلوگیری از نقل و نگارش حدیث، امت اسلامی را تا مدت‌ها از سرچشمه‌های ناب معارف نبوی محروم ساختند و این چیزی جز مصلحت‌اندیشی سیاسی برای تحکیم پایه‌های قدرت و حکومت خود نبود.

سانسور در تفسیر قرآن

در پی سیاست منع نقل و نگارش حدیث سیاست منع تفسیر قرآن نیز به آن افزوده شد و خلفا از تفسیر قرآن توسط صحابه منع می‌کردند و خودشان هم به این عمل دست نمی‌زدند و مردم را به خواندن ظاهر قرآن وامی‌داشتند.

«سیاست خودداری از تفسیر قرآن و بلکه جلوگیری از آن در آن دوره با سیاست جلوگیری از نقل و نگارش حدیث کاملاً ارتباط و هماهنگی دارد زیرا در آن عصر تفسیر قرآن از نوع تفسیر اثری و روایی بوده و تفسیر گویی شعبه‌ای از نقل حدیث به شمار می‌رفت.» (همان: ۷۶)

خلفا و خصوصاً خلیفهٔ دوم عمر از تفسیر به‌شدت جلوگیری می‌کردند و کسانی را هم که از قرآن سؤال می‌کردند مورد خشم قرار می‌دادند.

«به‌عنوان مثال سلیمان بن یسار نقل کرده است که مردی به نام صبیغ وارد مدینه شد و در زمینه متشابهات سؤالاتی از اصحاب به عمل آورد عمر به دنبال او فرستاد در حالی که قبلاً دوشاخهٔ تمر از درخت خرما آماده کرده بود به او گفت تو کیستی؟ وی گفت: بندهٔ خدا صبیغ هستم عمر یکی از چوب‌ها را برداشت و گفت: من هم بنده خدا عمر هستم. آنگاه چنان بر سر و صورت وی زد تا خون از آن جاری شد صبیغ گفت: ای امیرالمؤمنین بس است هر آنچه در سرم بود، از خاطر برفت.» (دارمی، ج ۱: ۵۴؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۱: ۳۷۰)

در خبری که عبداللّه بن عمر نقل می‌کند وضعیت مدینه و رویکرد آنان به تفسیر به‌خوبی روشن می‌گردد:

«ما روی عن حماد بن یزید عن عبداللّه بن عمر قال: لقد أدرکت فقها المدینهٔ وأنهم لیعظمون القول فی التفسیر منهم: سالم بن عبداللّه، والقاسم ابن محمد و سعید بن مسیّب و نافع» (جفری ارثر، ۱۳۷۵: ۱۸۴)

و روایت دیگری را شعبی نقل می‌کند:

«ما روی عن الشعبی أنه قال: أدرکتهم وما شیء أبغض إلیهم أن یسئلوا عنه ولاهم أهیبت من القرآن» (همان: ۱۸۵)

«شعبی گوید: من نیز محضر فقهای مدینه را درک کردم درحالیکه نزد آنان پرسشی مبغوض‌تر و خوفناک‌تر از قرآن نبود.»

طبری در شرح شیوهٔ حکومتی عمر آورده است:

«کان عمر اذا استعمل العمال خرج معهم یشیعهم فیقول... جردوا القرآن واقلّوا الروایه عن محمد (ص) وأنا شریککم»

«هرگاه عمر حاکمی برای شهری انتخاب می‌کرد وی را بدرقه کرده و در ضمن توصیه‌های خود می‌گفت: قرآن را از هر مطلب غیرقرآنی تجرید و جدا کنید نقل حدیث از محمد (ص) را کم نمایید و من در ثواب آن با شما شریکم.» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۴: ۲۰۴؛ زکار و زرکلی، ۱۴۱۷، ج ۱۰: ۳۱۶)

در زمان خلیفهٔ دوم وضعیت به گونه‌ای بود که صحابی بزرگ پیامبر (ص) ابن عباس که از بزرگ‌ترین مفسران قرآن است و خود را شاگرد مکتب امیرالمؤمنین (ع) می‌داند از اظهارنظر و بیان تفسیر آیات خوفناک بود.

«ابن عباس سخن خود را پس از مرگ عمر در مورد عول ۳ آشکار ساخت و پیش از مرگ او آن را آشکار نساخته بود به او گفتند چرا این سخن را هنگامی که عمر زنده بود نگفتی؟ گفت: از او بیم داشتم که مردی مخوف بود. عمربن خطاب مردی سخت خشن و دارای هیبتی بزرگ و سیاستی سخت بود از هیچ‌کس پروا نداشت و هیچ شریف و غیرشریفی را رعایت نمی‌کرد بزرگان صحابه از دیدار و رویاروی شدن با او پرهیز می‌کردند.» (دامغانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۶۹)

سانسورگران تفسیر قرآن کوشیدند که اقدامات خود را برگرفته از سنت پیامبر (ص) جلوه دهنده و آن اینکه در زمان پیامبر (ص) نیز تفسیر قرآن وجود نداشت مثل خبری که عایشه نقل می‌کند: «پیامبر اکرم (ص) جز آیات معدودی از قرآن که جبرئیل به او آموخته بود چیز دیگری تفسیر نکرد.» (حسن ابراهیم حسن، ۱۹۶۴، ج ۱: ۵۰۲)

خلیفهٔ دوم نیز بر فراز منبر ادعا نمود که پیامبر (ص) در سه مورد برای ما حکمی بیان نکرد: ارث جد، ارث کلاله (صالحی شامی، ۱۴۱۴، ج ۹: ۲۸۷) [۱۹] و ابوابی از ربا.

عمر رضی اللّه عنه علی منبر المدینهٔ: «أنّ النبی (ص) لم یعهد إلینا فی ثلاث: الجد و الکلالهٔ وابواب من ابواب الربوا»(جفری اثر، ۱۳۷۵: ۱۸۷)

این اخبار حاکی از آن است که خلفا از تفسیر قرآن منع می‌کردند و خود هم هرگز به سؤالات قرآنی پاسخ درست نمی‌دادند. این عمل خلفا درست در مقابل آیات قرآنی است که پیامبر (ص) را مفسر و تبیین کنندهٔ واقعی قرآن بیان می‌کند.

خداوند متعال می‌فرماید: «فَإِذا قَرَأْناهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَه * ثُمَّ إِنَّ عَلَیْنا بَیانَه»(قیامه، ۱۸ و ۱۹) چون قرآن را بر تو خواندیم تو از قرائت آن پیروی کن، پس (بدان) که بیان و توضیح آن نیز برعهدهٔ ماست.

و در آیات دیگر می‌فرماید: «... وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الذِّکْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ وَ لَعَلَّهُمْ یَتَفَکَّرُون» (نحل، ۴۴)

«و ما این ذکر [قرآن] را برای تو فرستادیم تا تو برای مردم آنچه را برایشان نازل شده تبیین نمایی»

با توجه به این اخبار باید دید که علت اصلی منع تفسیر قرآن چه بوده است و چرا خلفا تا این اندازه اجازهٔ بیان روایات تفسیری را نمی‌دادند.

«در قرآن آیات بسیاری وجود دارد که در فضیلت یا مذمت عده‌ای از معاصران پیامبر (ص) نازل شده و تفسیر آن‌ها می‌توانست به تقویت موضع عده‌ای یا تضعیف موقعیت عده‌ای دیگر بینجامد و خودداری و جلوگیری از تفسیر می‌توانست حقایق مربوط به این دسته از آیات را کتمان سازد اما سیاست تجرید قرآن از حدیث، عامل مناسبی بود که این رشته از بیانات پیامبر را ـ که در مقام ستایش یا مذمت عده‌ای از صحابه صادر شده بود ـ به فراموشی کشانده و در نهایت نابود سازد.» (معارف، ۱۳۸۴: ۸۰)

سانسور در دوران بنی‌امیه

روایاتی که از امیر مؤمنان علی (ع) بیان شده است، به‌روشنی دورهٔ سیاه و هولناک بنی‌امیه را نشان می‌دهد که در آن حق و باطل قابل تشخیص نیست و چنان سایهٔ سانسور حذفی (کتمان حقایق) و ایجابی (دامن زدن به باطل) بر سر امت افتاده بود که حق و باطل و

هدایت و ضلالت قابل شناسایی نبود و در این فتنهٔ کور، سردمداران ضلالت به اهداف شوم خود دست یافتند. در ادامه به چند نمونه از این روایات اشاره می‌کنیم:

۱. «ترد علیکم فتنتهم شَوْهَاءَ فحشّیةً وقطعاً جاهلیةً لیس فیها منار هدیً ولا عَلَمٌ یُرَی» (صبحی صالح، ...: خ ۹۳)

باری فتنهٔ معاویه (امویان) با شکلی زشت و هولناک همانند پاره ابرهای سیاهی برخاسته از منجلاب جاهلیت فراتان خواهد گرفت چنانکه نه روشنایی برجی سوسوزند و نه پرچمی به چشم آید.

۲. «وأردَیْتَ جیلاً من الناس کثیراً خدعتهم بغیّک وألقیتهم فی موج بحرک تغشاهم الظلّمات وتتلاطم بهم الشبهات فجازوا عن وِجْهتهم ونکصوا علی أعقابهم وتولّوْا علی أدبارهم وعوّلوا علی أحْتابهم الّا من فاء من اهل البصائر فانّهم فارقوک بعد معرفتک وهَرَبُوا إلی اللّه من موازرتک إذ حَمَلْتَهُم علی الصَّعْب وعَدَلْتَ بهم عن القَصْدِ» (همان، ک ۳۲)

ای معاویه گروهی بسیار از مردم را به هلاکت کشاندی و با گمراهی خود فریبشان دادی و در موج سرکش دریای جهالت خود غرقشان ساختی که تاریکی‌ها آنان را فرا گرفت و در امواج انواع شبهات غوطه‌ور گردیدند که از راه حق به بیراهه افتادند و به دوران جاهلیت گذشتگانشان روی آوردند و به ویژگیهای جاهلی خاندانشان نازیدند جز اندکی از آگاهان که مسیر خود را تغییر دادند و پس از آنکه تو را شناختند از تو جدا شدند و از یاری کردن تو به سوی خدا گریختند زیرا تو آنان را به کار دشواری واداشتی و آنان را از راه راست منحرف کردی.

در این فتنهٔ کور هرکس بصیر و بینا باشد و پشت پرده‌های تزویر و مکر را بشناسد از ناحیهٔ آنان آماج تیر بلا خواهد شد و هرکس در برابر آن کور و بی‌بصیرت باشد آسیبی به او نمی‌رسد.

۳. «ألا وإنّ أخوف الفتن عندیک علیکم فتنهٔ بنی‌امیّهٔ أصاب البلاء من أبْصر فیها وأخطأ البلاءُ من عَمِیَ عنها» (همان، خ ۹۳)

آگاه باشید که هراسناک‌ترین فتنه نزد من، فتنهٔ بنی‌امیه است، هرکس در آن فتنه بصیر و بینا باشد (و با آن ستیزه‌جویی کند) بلا و سختی به او می‌رسد و هرکس در برابر آن نابینا باشد حادثه‌ای برای او رخ نمی‌دهد.

و یا در جایی دیگر می‌فرماید:

۴. «لا یزالون بکم حتی لایترکوا منکم إلّا نافعاً لهم وغیر ضائرٍ بهم» (همان)

سلطهٔ آنان بر شما چندان ادامه می‌یزابد تا تنها کسانی از شما بر جای مانند که آنان را سودمند باشند یا زیانی به ایشان نرسانند.

۵. «ألا وإنّ معاویهٔ قادَ لمةً من الغواهٔ وعمَّسَ علیهم الخَبَر، حتّی جعلوا نحورهم أغراض المنیهٔ» (همان، خ ۵۱)

آگاه باشید معاویه گروهی از بی‌خبران و گمراهان را همراه آورده و حق را زیر پردهٔ تزویر مخفی نموده است تا به آن پی نبرند تا آنجا که گردن‌های خویش را آماج تیر و شمشیرهای مرگ سازند.

سانسور سلبی و ایجابی در این دوره به قدری شدت داشت که، از شامیان یاران و هوادارانی برای معاویه ساخته بود که گردن های خود را برای معاویه و اهداف او به چنگال مرگ می‌سپردند.

سانسور حدیثی

در دوران بنی‌امیه علاوه‌بر اینکه سیاست‌های خلفای پیشین در منع تدوین و نقل و نگارش حدیث ادامه یافت و از آن می‌توان به‌عنوان سانسور سلبی یاد کرد، جعل حدیث هم به‌عنوان مهم‌ترین سانسور ایجابی در خدمت امویان درآمد و در دورهٔ آن‌ها این سانسور به اوج خود رسید. یکی از برجسته‌ترین نقطه‌های تاریخ که واقعیتی را در این زمینه بیان می‌کند نامهٔ معاویه به کارگزاران و عمال خود پس از به حکومت رسیدن او است که ابن ابی الحدید معتزلی آن را در شرح خود بر نهج‌البلاغه نقل کرده است:

«روی ابوالحسن علی بن محمد بن أبی سیف المدائنی فی کتاب «الأحداث» قال: کتب معاویهٔ نسخهٔ واحدهٔ إلا عمّاله بعد عام الجماع: أن برئت الذمهٔ ممن روی شیئاً من فضل أبی ترابت واهل بیته، فقامت الخطباء فی کلّ کورهٔ، وعلی کل منبر، یلعنون علیاً ویبرؤن منه ویقعون فیه وفی اهل بیته وکان أشدّ الناس بلاءً حینئذٍ اهل الکوفهٔ... وطردهم وشتردهم عن العراق فلم یبق بها معروف منهم» (ابن ابی الحدید، ۱۳۴۸: ج ۱۱: ۴۴)

معاویه در سال عام الجماعه ۵ فرمانی عمومی برای کارگزارانش نوشت: مبنی بر اینکه هرکس که چیزی در فضیلت ابوتراب و خاندانش روایت کند خونش هدر است و بر سر تمام منابر خطبا علی و خاندانش را لعن کنند و از او برائت و بیزاری جویند.

این بخش از نامه به‌طور واضح و روشن به سانسور سلبی معاویه در زمینهٔ عدم نقل احادیث فضائل اشاره دارد و از طرفی لعن و برائت از امیر مؤمنان و خاندان او ضمیمهٔ این اقدام شوم می‌شود.

«وکتب معاویه إلی عُمالّه فی جمیع الآفاق: ألّا یحیزوا لاحدٍ من شیعهٔ علی وأهل بیته شهادهٔ. وکتب إلیهم: أن أنظروا من قبلَکم من شیعهٔ عثمان ومحبیّه وأهل ولایته؛ والذین یرون فضائله ومناقبه؛ فادنوا مجالسَهم وقربّوهم وأکرمُوهم واکتبوا لی بکلّ ما یروی کلّ رجل منهم واسمه واسم ابیه وعشریته» (همان)

بار دوم معاویه به تمام کارگزارانش فرمانی صادر کرد که شهادت هیچ‌یک از شیعیان علی (ع) و خاندانش را نپذیرند معاویه نوشت آنچه از دوستداران عثمان و علاقمندان وی و آن کسانی که روایاتی در فضیلت وی نقل می‌کنند و در سرزمین تحت فرمانروایی شما زندگی می‌کنند شناسایی کنید و به خود نزدیک سازید و اکرامشان کنید و آنچه را که ایشان در فضیلت عثمان نقل می‌کنند برای من بنویسید و اسم گوینده و نام پدر و خاندانش را ثبت کنید.

«ثم کتب إلی عمّاله أنّ الحدیث فی عثمان قد کثر وفشا فی کل مصر وفی کل وجه و ناحیهٔ فإذا جاءکم کتابی هذا فادعوا الناس إلی الروایهٔ فی فضائل الصحابه والخلفاء الاولین ولاتترکوا خبراً یرویه احدٌ من المسلمین فی أبی تراب الّا وتأتونی بمناقضٍ له فی الصحابهٔ فإنّ هذا أحبّ الیّ وأقرُّ لعینی وأدحضُ لحجهٔ أبی تراب وشیعته وأشدّ إلیهم من مناقب عثمان وفضله.» (همان، ج ۱: ۴۵)

اعلامیه‌ای دیگری صادر شد مبنی بر اینکه حدیث در مورد عثمان زیاد شده و در تمام شهرها و نواحی بلاد اسلام نشر گردیده است هنگامی که نامهٔ من بدست شما رسید مردم را دعوت کنید تا در فضائل صحابه و خلفاء اولیه نقل حدیث نمایند و هیچ روایتی را که مردم در فضل ابوتراب نقل کرده‌اند نگذارید مگر اینکه نقیض آن را در مورد صحابه برای من بیاورید زیرا این کار بیشتر چشم مرا روشن می‌کند و برای من محبوب‌تر است و دلایل ابوتراب و شیعیانش را بیشتر می‌شکند و از مناقب عثمان و فضایل وی برای آن‌ها سخت‌تر است.

با توجه به این اعلامیهٔ حکومتی معاویه درمی‌یابیم که مثلث سانسور توسط معاویه شکل گرفته است که یک رأس آن منع نقل فضایل امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) و برائت از وی، رأس دوم مثلث نقل و جعل حدیث در مورد فضایل عثمان خلیفهٔ اموی زده و رأس سوم مثلث نقل فضایل در مورد صحابه در مقابل فضایل و مناقب امیر مؤمنان (علیه‌السلام) است.

ابن ابی الحدید نقل می‌کند که پس از صدور این فرمان‌ها هیچ‌یک از شیعیان امیرالمؤمنین (ع) نبود جز اینکه در داخل خانه‌اش هم امنیت نداشت و سخنی نمی‌توانست بر زبان جاری کند [در حقیقت به خود سانسوری روی آوردند] از طرف دیگر احادیث موضوع و دروغ زیاد شد تا آنجا که بسیاری از افراد به خاطر چاپلوسی نزد حاکمان و رسیدن به مال و اموال حدیث ساختند.» (همان)

از امیر مؤمنان (ع) در مورد احادیث جعلی و آنچه که از خبر و اختلافات آن در بین مردم است سؤال شد ایشان فرمودند:

«إنّ فی ایدی الناس حقاً وباطلاً وصدقّ وکذباً وناسحاً ومنسوخاً وعاماً وخاصاً ومحکماً ومتشابهاً وحفظاً ووهماً ولقد کذب علی رسول اللّه (ص) علی عهده حتّی قام خطیباً فقال: «من کذب علیّ متعمداً فلیتبّوأ مقعهده من النّار» رجل منافق مظهر للإیمان متصنّع بالإسلام لایتأ ثَّمُ ولایَتَحرَّج یکذب علی رسول اللّه (ص) متعمداً فلو علم الناس أنّه منافقٌ کاذبٌ لم یقبلوا منه ولم یصدّقوا قوله ولکنهم قالوا: ئ صاحبت رسول اللّه (ص) رأه وسمع منه ولقف عنه. فیأخذون بقوله وقد اخبرک اللّه عن المنافقین بما اخبرک ووضوهم بما وصفهم به لک ثم بقوا بعده فتقربوا إلی أئمهٔ الضلالهٔ والدّعاه إلی النار بالزور والبهتان فولوهم الاعمال وجعلوهم حکاماً علی رقاب الناس فأکلوا بهم الدنیا وانّما الناس مع الملوک والدنیا الا من عصم اللّه» (صبحی صالح، خ ۲۰۳)

در دست مردم حق است و باطل، راست است و دروغ، ناسخ و منسوخ عام و خاص، محکم و متشابه و آنچه در خاطر سپرده شده است و آنچه حدیث‌گو بدان گمان برده است و بر رسول خدا در زمان او دروغ بستند تا آنکه برخاست و خطبه خواند و فرمود: «هرکس که به‌عمد بر من دروغ بندد، جایی در آتش برای او آماده سازد.» و حدیث را چهار کس نزد تو آرند که پنجمی ندارد: دو رو که ایمان آشکار کند و به‌ظاهر چون مسلمان بود از گناه نترسد و بیمی به دل نیارد و به‌عمد بر رسول خدا (ص) دروغ بندد و باک ندارد و اگر مردم

بدانند او منافق است و دروغگو، از او حدیث نپذیرند و گفته‌اش را به راست نگیرند لیکن گویند یار رسول خدا (ص) است دید و از او شنید و در ضبط آورد پس گفتهٔ او را قبول باید کرد و خدا ترا از منافقان خبر داد چنانکه باید و آنان را برای تو وصف فرمود انسان که شاید اینان پس از رسول خدا که بر او و کسان او درود باد بر جای ماندند و با دروغ و تهمت به پیشوایان گمراهی و دعوت‌کنندگان به آتش ـ غضب الهی ـ نزدیکی جستند و آنان این منافقان را به کار گماردند و کار مردم را به دستشان سپردند و به دست ایشان دنیا را خوردند و مردم آنجا روند که پادشاه و دنیاروی آرد، جز که خدا نگهدارد و این ـ منافق ـ یکی از چهار تن است.

ابن نفطویه از مورخین قرن چهارم هجری چنین می‌گوید:

«بیشتر احادیث دروغین که فضایل صحابه را بیان می‌کند در ایام بنی‌امیه ساخته و جعل شده‌اند گوینده و جاعل این‌گونه احادیث می‌خواست بدین وسیله به دستگاه خلافت تقرب جوید و مورد توجه و علاقه دستگاه قدرت اموی قرار گیرد امویان هم با این کارشان می‌خواستند بینی بنی‌هاشم را به خاک سایند.» (ابن ابی الحدید، ۱۳۴۸: ج ۱۱:۴۶)

علامهٔ عسگری معتقد است که آنچه از تحریف و کتمان شریعت در این امت اتفاق افتاده با سه وسیله انجام شده است:

«۱. کتمان حدیث پیامبر (ص) و سیرهٔ او؛ ۲. پایین آوردن شخصیت پیامبر (ص) از یک انسان عادی؛ ۳ ـ جعل حدیث» (عسکری، ۱۳۷۴: ج ۷: ۱۲)

«حزب اموی پس از چهل سال مبارزهٔ مخفیانه با پایه‌های اسلام پس از به دست آوردن قدرت و حکومت چیزی برای او مهم‌تر از شکستن جبهه‌ای که به نظر متدینان صاحب حق و ولایت مطلقه بر مسلمانان یعنی علی (ع) و فرزندانش بودند نبود به همین خاطر در ابتدای حکومت هاله‌ای از عظمت و قداست برای خلفای ثلاثه از طریق انتساب احادیث به پیامبر (ص) ایجاد کردند و بر همهٔ والیان و حکام خود در نواحی مختلف واجب کردند که به کودکان خود در کنار قرآن در مدارس و مکتب‌خانه‌ها آموزش دهند و تعدادی از صحابه در مقابل احادیثی که مسلمانان از پیامبر (ص) در مورد علی (ع) نقل می‌کردند ده‌ها حدیث و روایت در فضل خلفای ثلاثه و صحابه و امویان و کسانی که با علی (ع) و آل او دشمن بودند ساختند و در این راه از ابزار و روش‌های فشار برای استحکام آن بهره بردند و کسی که آن‌ها را انکار می‌کرد یا چیزی از فضائل علی (ع) و فرزندانش بیان می‌کرد جز مرگ و شکنجه چیزی برایش نبود.» (معروف حسنی، ۱۴۰۷: ۱۱۸)

آقای هاشم معروف حسنی در کتاب الموضوعات خود شیعه را آغازگر جعل حدیث می‌داند و می‌گوید:

«پس از شهادت امیرالمؤمنین (ع) هر حزبی قرآن را آن‌گونه که می‌خواستند تأویل می‌کردند و سنت پیامبر (ص) را براساس میل و رغبت خود تفسیر می‌کردند و سنت را قابل تأویل یافتند و تحریف کردند و بر آن افزودند و هزاران حدیث جعل کردند و به پیامبر (ص) منسوب کردند و شیعیان هم به آن اضافه کردند که از بارزترین فرق و احزاب در این امر بود و هزاران حدیث را که خلافت علی (ع) و فرزندانش را تأیید می‌کرد، ساختند و به این هم اکتفا نکردند تا اینکه بسیاری احادیث دیگر در ذم و لعن خلفای سه‌گانه ساختند و در مقابل اهل سنت نیز احادیثی را در فضائل خلفای ثلاثه ساختند همان‌گونه که معاویه و یارانش احادیث زیادی در فضل او و فضل بنی‌امیه و حمص و شام و سایر شهرهایشان ساختند.» (همان: ۹۱-۹۰)

یکی از سانسورهای مهمی که در دل جعل حدیث اتفاق افتاد و یکی از شاخه‌های آن بود کاستن از قداست پیامبر (ص) و پایین آوردن شخصیت پیامبر (ص) تا حد یک انسان معمولی و عادی بود. امویان که دشمنان دیرینهٔ اسلام بودند وقتی پایه‌های حکومت خود را پس از شهادت امیرالمؤمنین (ع) استحکام بخشیدند به سانسور گسترده در مورد شخصیت‌های اول جهان اسلام و در رأس آن‌ها هاشمیان زدند، برای این کار از لعن و سب بر امیر مؤمنان (ع) آغاز کردند، که این کار برای آن‌ها آسان و سهل بود، پس از این احادیثی در مورد شخصیت پیامبر اکرم (ص) ساختند که دیدگاه مسلمانان را در مورد حضرت تغییر می‌داد و ایشان را از یک رهبر مقدس دینی به یک سیاستمدار معمولی تنزل دادند و گاهی روایاتی را به آن حضرت نسبت دادند که انسان معمولی هم از انجام آن‌ها ابا دارد مثل ایستاده بول کردن، در مجلس مختلف عروسی شرکت کردن، تقریر و تجویز رقص زن برای مرد و غنا و ساز و آواز که علامهٔ عسگری در کتاب نقش ائمه (ع) در احیای دین به برخی از آن‌ها اشاره کرده است. (عسکری، ۱۳۷۴: ج ۴: ۲۷۶ ـ ۲۷۹)

به گفتهٔ هاشم معروف حسنی دانشمند اهل سنت امویان دریافتند که مسلمانان خلافت آن‌ها را برنمی‌تابند ازاین‌رو به حدیث‌سازی توسط صحابهٔ رسول اللّه روی آوردند تا وجههٔ شرعی خلافت آن‌ها را تأیید کند ایشان و پیروانشان سیلی از مرویات را ساختند و به پیامبر (ص) منتسب کردند تا جایی که نه حتی شکی در مورد آن‌ها شد و نه فرصت طعن نسبت به آن‌ها ایجاد شد و از طرفی برای صحابه هاله‌ای از تقدس ساختند و صفت عدالت را به آن‌ها دادند و بین مردم گسترش دادند. (معروف حسنی، ۱۴۰۷: ۲۵)

این سیل حدیث‌سازی توسط امویان تنها دلیلی که می‌تواند داشته باشد کم شدن شکاف عمیق بین خلفای اموی و مقام رسالت پیامبر اکرم (ص) بود، چون این خلفا قلّه‌های شرافت و عظمت پیامبر (ص) را دست نایافتنی یافتند، تلاش کردند با ساختن احادیث سخیف پیامبر (ص) را هم شأن و هم رتبهٔ خود قرار دهند تا بتوانند به حکومت خودرنگ شرع و مذهب بزنند. تحقیر مقام رسالت به‌جایی رسید که به معاویه با نام رسول اللّه سلام می‌دادند. در تاریخ ابن اثیر خبری نقل شده که هر خواننده‌ای را به شگفتی وا می‌دارد:

عمروعاص و تعدادی از مردم مصر بر معاویه وارد شدند عمروعاص به آن‌ها گفت: به معاویه بر خلافت سلام ندهید و تا آنجا که می‌توانید او را کوچک دارید. معاویه به پرده‌دارانش گفت: گویا پسر نابغه می‌آید در حالی که مرا پیش قومش خوار کرده پس متوجه باشید هرگاه این قوم وارد شدند آن‌ها را با شدیدترین حرکات نظامی بترسانید پس هنگامی که اولین کس از آن‌ها به نام ابن خیاط وارد شد گفت: السلام علیک یا رسول اللّه و قوم هم از او پیروی کردند هنگامی که بیرون رفتند عمرو گفت: خدا شما را لعنت کند من گفتم به امیری هم به او سلام نکنید و شما به پیامبری بر او سلام دادید. (ابن اثیر، ۱۳۹۹، ج ۴: ۱۱)

حجاج بن یوسف ثقفی حاکم خونریز اموی در نامه‌ای که به عبدالملک مروان خلیفهٔ اموی نوشت مقام خلافت را بالاتر از مقام رسالت برد:

«زمین و آسمان ما تنها به خاطر ارزش و اعتبار مقام خلافت و خلیفه برپاست و خلیفه نزد خدا از ملائکهٔ مقرب و انبیا مرسل الهی برتر و بالاتر است زیرا که خداوند آدم را به دست خویش ساخت و او را در بهشت خویش جای داد سپس به زمینش فرستاد و او را خلیفهٔ خویش قرار داد و فرشتگان را به‌عنوان پیامبر نزد او فرستاد.» (ابن عبد ربه، ج ۵: ۵۱)

و روزی در خطبه‌اش چنین گفت:

«گوش فرا دهید و اطاعت کنید خلیفهٔ خدا را او برگزیده و منتخب او عبدالملک مروان را و در حالی که مردم را مخاطب قرار داده بود گفت: آیا فرستادهٔ شما نزد شما ارج و ارزش بیشتری دارد یا جانشین شما در میان خانواده‌تان.» (ابی داود، ۱۴۱۶، ج ۴۵: ۲۰۹)

«مقصود از این سخن آن است که پیامبر خدا (ص) تنها فرستادهٔ خدا است بسوی مردم؛ اما عبدالملک خلیفه و نمایندهٔ خدا است در میان خلق خدا که وابستگان خدا می‌باشند؛ بنابراین پیامبر (ص) در حقیقت چون نامه‌بری است اما خلیفه چون فرزند بزرگ یک خانواده است که در غیاب پدر او ادارهٔ امور را بر عهده دارد.» (عسکری، ۱۳۷۴، ج ۵: ۸۳)

از یزید بن معاویه اشعاری نقل شده که در آن‌ها اهداف امویان از جعل و تحریف و کتمان و تحقیر به روشنی مشخص است و آن انکار وحی و نبوت نبوی است: (کمره‌ای، ۱۳۵۶، ج ۲۱: ۲۲؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۸: ۲۲۴؛ مستوفی هروی، ۱۳۷۲، ۹۱۱)

قد قتلت القوم من ساداتهم وعد لنا میل بدر فاعتدل

لیت اشیا فی ببدر شهدوا جزع الخزرج من وقع الأسل

لعبت هاشم بالملک فلا خبر جاء ولا وحی نزل

من مهتران و پیشوایانشان را به قتل رساندم و کاشکی بزرگان تبار من در بدر شاهد جزع قبیلهٔ انصار (خزرج) بودند که چگونه شمشیر بر آن‌ها فرود آمد پیامبر هم با فرمانروایی بازی کرد نه خبری از خدا رسیده و نه وحی نازل شده است.

ابن ابی الحدید معتزلی سنی حدیثی را از امام باقر (ع) نقل می‌کند که بیانگر ویژگی‌های سیاه دوران بنی‌امیه و سانسور شدید در مورد ائمه معصومین (ع) توسط دستگاه حاکم است، امام باقر (ع) در بیان حوادث پس از رحلت رسول ختمی مرتبت (ص) و دوران امیرالمؤمنین (ع) تا زمان شهادت سیدالشهدا (ع) به این نکته اشاره می‌فرمایند که ما اهل‌بیت پس از شهادت حضرت حسین (ع) این‌گونه بودیم:

«ثم لم نزل ـ أهل‌البیت ـ نستذلّ ونستضام ونقضی ونهتهن ونحرم ونقتل ونخاف ولا نأمن علی دمائنا ودماء أولیاءنا و وجد الکاذبون الجاحدون لکند بهم وجحودهم موضعاً یتقربّون به إلی أولیاءهم وقضاة السّوء وعمال السوء فی کلّ بلدة، فحدّثوهم بالأحادیث الموضوعة والمکذوبه و رووا عّنا ما لم نقله ومالم نفعله لیبغّضونا إلی النّلس، وکان عظم ذلک وکبره زمن معاویه بعد موت الحسن (علیه‌السلام) فقتلت شیعتنا بکلّ بلدةٍ وقطعت الایدی والارجل علی الظّنّه وکان من یذکر بحبّنا والانقطاع إلینا سجن أو نهب ماله أو هدمت داره ثم لم یزل البلاء یشتدّ ویزداد إلی زمان عبیدا... بن زیاد قاتل الحسین (علیه‌السلام)، ثم جاء الحجاج فقتلهم کل قِتلة وأخذهم بکل ظِنّة وتهمة، حتی إن الرجل یقال له: زندیق أو کافر أحبّ إلیه أن یقال: شیعة علی وحتّی صار الرجل الذی یذکر بالخیرـ ولعله یکون ورعاً وصدوقاً ـ یحدّث بأحادیث عظیمة عجیبة، من تفضیل بعض من قد سَلَف من الولاة ولم یخلق اللّه تعالی شیئاً منها ولا کانت ولا وقعت وهو یحسبت آن‌ها حق لکثرة مَنْ قدرواها ممن لم یعرف بکذبٍ ولا بقلّه ورع.»(ابن ابی الحدید، ۱۳۴۸: ۴۴)

امام باقر (علیه‌السلام) در این حدیث شریف، به موضوعات و دروغ‌هایی که به ایشان نسبت می‌دادند و سخنانی که آنان هرگز نگفته‌اند به خاطر اینکه آن‌ها را در پیش مردم مبغوض کنند اشاره دارند و بیان می‌کنند که اوج این حدیث‌سازی و افترازنی در زمان معاویه پس از شهادت امام حسن (علیه‌السلام) بود.

وضع حدیث به نفع گروه عده‌ای خاص و از طرفی منع نقل احادیث نبوی (ص) در مورد عده‌ای دیگر باعث شد که گروهی از جمله امویان بر مسند خلافت تکیه زنند و احکام و شرایع دین الهی را که از سرچشمهٔ پاک وحی جوشیده بود، آلوده کنند و چهرهٔ اسلام را دگرگون سازند تا آنجایی که حق و حقیقت قابل تشخیص نباشد و نور حق خاموش گردد:

مطرف خبری را نقل می‌کند که وقتی از معاویه خواستند در مورد بنی‌هاشم عاطفه نشان دهد و از آنان دلجویی کند معاویه گفت: «تو بسیار از مطلب دور افتاده‌ای من به کدام ذکر خیر امیدوار باشم که پس از من باقی بماند. یک نفر از تیم به خلاف و سلطنت رسید و با مردم هم به‌خوبی رفتار کرد و پس از آن مردی از عدی به حکومت رسید او هم کوششی کرد و خود را به مشقت انداخت و اکنون پس از ده سال حکومت فقط نامی از او باقی مانده است و مردم می‌گویند فلان کس قاتل عمر است اما ابن ابی کشبه در هر روز پنج مرتبه نام او را با فریاد اعلام می‌کنند: أشهد أن محمداً رسول اللّه (ص) من چه عملی انجام دهم که ذکر من بماند، خیر، من هرگز به آنان احسان نخواهم داشت تا آنگاه که زیر خاک دفن گردم.» (عطاردی، ۱۳۵۲: ۱۷۳)

امیر مؤمنان (ع) هم این هدف امویان که خاموش ساختن نور الهی است را در صفین بیان کردند:

«به خدا سوگند معاویه دوست دارد که از بنی‌هاشم احدی باقی نماند، اراده کرده است که آن‌ها را از بین ببرد تا آنگاه که ریشه‌کن شوند و از منازل آنان دود بلند نشود معاویه برای اینکه نور خدا را خاموش سازد این فجایع را انجام می‌دهد ولکن خداوند هم نور خود را به آخر خواهد رسانید گرچه کافرین اکراه داشته باشند.» (همان: ۱۵۶)

نمونه‌ای از جعلیات در مورد شخصیت معاویه

انس بن مالک نقل می‌کند که پیامبر (ص) فرمود:

«جبرئیل بر من نازل شد و به همراه او قلمی از طلای ناب بود پس به من گفت: خداوند بلندمرتبه سلامت می‌رساند و می‌فرماید که: این قلم را از فوق عرشم می‌فرستم برای معاویهٔ ابی سفیان پس آن را به او برسان و به او بگو آیهٔالکرسی را با خط خود با این قلم بنگارد و شکل‌گذاری و حرکت‌گذاری کند و بعد بر تو عرضه کند. بی‌شک من برای او به عدد تمام کسانی که این آیه را تا روز قیامت تلاوت کنند ثواب خواهم نوشت. پیامبر (ص) به معاویه فرمود: ای معاویه این قلمی است که خداوند از فوق عرشش برای تو هدیه فرستاده، آیهٔالکرسی را با آن بنگار و شکر خدای بجای آر به خاطر عطایی که نسبت به تو کرده است بی‌شک خداوند تا روز قیامت به عدد کسانی که آیهٔالکرسی را بخوانند برایت ثواب خواهد نگاشت.» (ابن عساکر، ۱۴۱۸: ج ۵۹: ۷۱)

عایشه نقل می‌کند که:

«شبی بود که پیامبر (ص) در خانهٔ ام‌حبیبه بود پس من برای حاجتی خدمت ایشان رفتم رسول اللّه (ص) فرمودند: ای عایشه چه می‌خواهی؟ گفتم حاجتی دارم فرمودند: امشب شب تو نیست پس کنار ام‌حبیبه نشستم در این هنگام معاویه وارد شد در حالی که قلمی نو روی گوشش بود که دیده می‌شد هنوز چیزی به آن نگاشته نشده پیامبر (ص) فرمودند: این چیست ای معاویه؟ گفت: قلمی است برای خدا و رسولش فرمودند: خدا از پیامبر جزای خیر به تو عطا کند به خدا قسم تو با آن چیزی جز وحی الهی نخواهی نگاشت و کاری چه بزرگ و چه صغیر غیر از وحی الهی انجام نخواهی داد ای معاویه خداوند تو را سرپرست این امت می‌گرداند پس بنگر که چگونه عمل خواهی کرد.» (همان: ۶۹)

بحث و نتیجه‌گیری

با بررسی اخبار صدر اسلام مشخص می‌شود که پدیدهٔ سانسور و منع و گسترش روایات پیامبر اکرم (ص) پس از رحلت ایشان به وقوع پیوسته است و مهم‌ترین عامل بروز این پدیده جلوگیری از انتشار روایاتی بود که با اقدامات و برنامه‌های خلفا و سلاطین در تعارض بود. سران و سیاستمداران امت اسلامی، پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) که از تحریف و کتمان آیات قرآن عاجز بودند به تحریف معنوی آن روی آوردند و با کتمان و تحریف احادیث و روایات رسیده از پیامبر (ص) که مبیّن آیات قرآن بود به بخشی از اهداف خود رسیدند. عده‌ای نه‌تنها با نقل و نگارش حدیث مخالفت کردند بلکه نوشته‌ها و مکتوبه‌های حدیثی که تا آن زمان توسط برخی صحابه جمع‌آوری

شده بود را شسته یا اینکه سوزاندند و اجازهٔ نشر و گسترش حدیث را ندادند و این منع و سانسور، بعدها در زمان سلاطین اموی زمینه‌ساز بروز پدیدهٔ شوم دیگری به نام جعل حدیث شد که خسارات جبران‌ناپذیری در تمدن اسلامی به بار آورد.

کتابنامه

ابن اثیر دار، عزالدین أبو الحسن علی بنابی الکرم المعروف (۱۳۹۹ ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.

ابن اعثم کوفی (۱۳۷۲ش.). *الفتوح*. ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی، تحقیق غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی،

ابن خلدون، عبدالرحمن. محمد پروین گنابادی (۱۳۷۵). *مقدمه ابن خلدون*. چاپ هشتم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ابن عبد البر، أبو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد (م ۴۶۳ق). *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*. تحقیق علی‌محمد البجاوی، بیروت: دار الجیل، چاپ اول، ۱۹۹۲ق.

ابن عساکر، أبی القاسم علی بن الحسن بن هبة الله بن عبدالله (۱۴۱۸ق.). *تاریخ مدینه دمشق*. تحقیق علی شیری، بیروت: دار الفکر، چاپ اول.

ابن کثیر دمشقی، أبو الفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق.). *البدایة و النهایة*. بیروت: دار الفکر.

ابن منظور، جمال‌الدین محمد بن مکرم (۱۴۰۵ق). *لسان العرب*. قم: نشر أدب الحوزه.

ابوریه، محمود (بی‌تا). *اضواء علی السنة المحمدیه*. بیروت: مؤسسه منشورات الاعلمی للمطبوعات.

امینی نجفی، عبد الحسین، الغدیر، ترجمه جلیل تجلیل، تهران: بنیاد بعثت، چاپ دوم، ۱۳۷۳ ش.

اندلسی، ابی عمر احمد بن محمد بن عبد ربه (۱۳۵۶ ش). العقد الفرید، با مقدمه عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دار الکتب العربی، الغارات، ثقفی کوفی ابو اسحاق ابراهیم بن محمد (۲۸۳ ق)، مترجم محمد باقر کمره‌ای، تهران: نشر فرهنگ اسلام.

بخاری، ابی عبدالله محمد بن اسماعیل۱۴۱۴ ق.). *صحیح بخاری*. تحقیق الدکتور مصطفی دیب البغا، بیروت: دار ابن کثیر، چاپ پنجم.

بلاذری، أحمد بن یحیی بن جابر (۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶م.). *کتاب جمل من انساب الأشراف*. تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دار الفکر، چاپ اول.

بیهقی، ابو بکر احمد بن‌الحسین (۱۴۰۵ق.). *دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعة*. تحقیق عبد المعطی قلعجی، بیروت: دار الکتب العلمیة، چاپ اول.

جزری، عزالدین بن الأثیر أبو الحسن علی بن محمد (۱۴۰۹ق). *اسد الغابه فی معرفه الصحابه*. بیروت: دار الفکر..

جفری، ارثر (۱۳۷۵ ق). *مقدماتان فی علوم القرآن و هما مقدمة کتاب المبانی و مقدمه ابن عطیه*. نشرهما من المخطوطات المحفوظه فی دارالکتب ببرلین و دارالکتب المصریه، مصر: المکتبة الخانجی.

حسن ابراهیم، حسن (۱۹۶۴ م.). *تاریخ الاسلام*. مصر: مکتبة النهضة المصریة، چاپ هفتم.

حسنی هاشم، معروف (۱۴۰۷ق.) *الموضوعات فی الآثار و الاخبار*. بیروت: دارالتعارف.

حسینی جلالی، محمدرضا (۱۴۱۳ ق.). *تدوین السنة الشریفه*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

دارمی، ابو محمد عبدالله بن عبدالرحمن بن الفضل بن بهرام (م ۲۵۵ق). سنن دارمیدار احیا السنة النبویة.

دامغانی، محمود مهدوی (۱۳۸۵ق.). *جلوهٔ تاریخ در شرح نهج‌البلاغه ابن ابی الحدید*. تهران: نشر نی، چاپ چهارم.

ذهبی، سمش‌الدین محمد بن احمد بن عثمان (۱۴۱۹ ق.). *تذکرة الحفاظ*. تحقیق الشیخ زکریا عمیرات، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول.

ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد (م ۷۴۸ق). *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*. تحقیق عمر عبد السلام تدمری، بیروت، دار الکتاب.

زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹ق.). *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین*. بیروت: دار العلم للملایین، چاپ دوم،

سجستانی ازدی، ابی داوود سلیمان بن اشعث (۱۴۱۶ ق.). *سنن ابی داوود*. تحقیق محمد محی الدین عبدالحمید، بیروت: المکتبة العصریه.

سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن ابی بکر (۱۴۰۹ق.). *تدریب الراوی*. تحقیق دکتر احمد عمر هاشم، بیروت: دار الکتب العربی.

صالحی شامی، محمد بن یوسف (۱۴۱۴ق.). سبل الهدی و الرشاد فی سیرۀ خیر العباد. تحقیق عادل احمد عبد الموجود و علی محمد معوض، بیروت: دار الکتب العلمیۀ، چاپ اول.

طبری محمد بن جریر (۱۳۸۷ق.). *تاریخ طبری تاریخ الامم و الملوک*. تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث، چاپ دوم، *الطبقات الکبری*. تحقیق محمد عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول.

عسقلانی، احمد بن علی بن حجر (۱۴۱۵). *الإصابه فی تمییز الصحابه*. تحقیق عادل احمد عبد الموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول.

عسگری، سید مرتضی (۱۳۷۴ش). *نقش ائمه در احیای دین*. تهران: مجمع علمی اسلامی، چاپ پنجم.

علوی، محمد بن عقیل (۱۳۵۲ش). *النصایح الکافیه لمن یتوله معاویه، معاویه وتاریخ*. مترجم عطاردی عزیز الله، تهران: نشر مرتضوی.

فولادوند، محمد مهدی (۱۳۷۳ش). *قرآن مجید*. تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ اول.

کاتب واقدی، محمد بن سعد بن منیع (۱۳۷۴ش). *الطبقات الکبری، کاتب واقدی محمد بن سعد بن منیع*. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه.

معارف، مجید (۱۳۸۴ ق.). *تاریخ عمومی حدیث*. تهران: انتشارات کویر، چاپ چهارم.

معتزلی ابن ابی الحدید (۱۳۴۸ ق.). *شرح نهج‌البلاغه*. تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت: دار احیا کتب العربیه، چاپ اول.

مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴ش.). *آفرینش و تاریخ*. ترجمه محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: نشر آگه، چاپ اول.

مقریزی، تقی‌الدین أحمد بن علی (۱۴۲۰ق.). *إمتاع الأسماع بما للنّبی من الأحوال و الأموال و الحفدۀ و المتاع*. تحقیق محمد عبد الحمید النمیسی، بیروت: دار الکتب العلمیۀ، چاپ اول.

موسوی، (الشریف الرضی) ابوالحسن محمدبن‌الحسین (بی‌تا). نهج‌البلاغه. محقق دکتر صبحی صالح، قم: افست منشورات دارالهجره.